

Kulturhistorisk inventering av kyrkobyggnader och kyrkomiljöer i
Linköpings stift 2005

ÖRBERGA KYRKA

Örberga socken
Vadstena kommun
Linköpings stift
Östergötlands län

ÖSTERGÖTLANDS LÄNSMUSEUM

Raoul Wallenbergs plats • Box 232 • 581 02 Linköping • Tel 013-23 03 00 • Fax 013-14 05 62
info@ostergotlandslansmuseum.se • www.ostergotlandslansmuseum.se

ÖRBERGA KYRKA

Kulturhistorisk inventering av kyrkobyggnader och kyrkomiljöer i Linköpings stift
Delrapport augusti 2005

Innehåll

INLEDNING	3
Bakgrund	3
Syfte	3
Kulturminneslagen	3
Kulturhistorisk bedömning	3
Inventeringens uppläggning och rapport	4
ÖRBERGA KYRKA	5
Socknen	6
Kyrkomiljön	6
Kyrkogården	7
Kyrkobyggnaden	8
KULTURHISTORISK BEDÖMNING	14
Kyrkogården	14
Kyrkobyggnaden	14
HÄNDELSELISTA	16
Förkortningar	18
BEFINTLIGA SKYDDSFORMER	19
KÄLLOR	19
Övriga inventeringar	19
Kartor	20

INLEDNING

Bakgrund

Med utgångspunkt i behovet av att förbättra kunskapsunderlaget för våra kyrkobyggnader och kyrkomiljöer genomförs en stiftsövergripande kulturhistorisk inventering. På uppdrag av Linköpings stift utför Östergötlands länsmuseum inventeringen inom stiftets del av Östergötlands län. Arbetet bekostas av medel från den kyrkoantikvariska ersättningen och påbörjades under år 2004. Projektet beräknas vara avslutat vid utgången av år 2006. Inventeringen berör de till Svenska kyrkan hörande kyrkobyggnader som omfattas av kulturminneslagen. Lagen gäller de kyrkobyggnader som är tillkomna före utgången av år 1939 och ytterligare några som skyddas genom särskilt beslut av Riksantikvarieämbetet. Denna rapport utgör en delrapport i inventeringen vars resultat kommer att sammanställas och analyseras i en stiftsövergripande rapport.

Syfte

De stiftsövergripande inventeringarnas syfte är:

- att lyfta fram och öka förståelsen för kyrkans kulturvärden och att främja kontakterna mellan kyrkan och kulturmiljövården
- att skapa ett underlag för församlingarnas/samfälligheternas planering och förvaltning av kyrkan/kapellet och för vård- och underhållsplaner
- att sammanställa ett enhetligt och tillgängligt kunskapsunderlag med beskrivning av och historik för den enskilda kyrko-/kapellbyggnaden samt en bedömning av de kulturhistoriska värdena. Inventeringen blir samtidigt en samlad dokumentation och överblick av kyrkobyggnader/kapell och kyrkomiljöer i stiftet från 2000-talets första decennium.
- att skapa ett underlag för handläggning av kyrkoantikvariska ärenden och för bedömning av var det är särskilt viktigt att stödja insatser med kyrkoantikvarisk ersättning.

Kulturminneslagen

Enligt Lag om kulturminnen m.m. (SFS 1988:950) skall Svenska kyrkans *kyrkobyggnader*, *kyrkotomter* och *begravningsplatser* vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas. Tillstånd måste sökas hos länsstyrelsen för att göra väsentliga förändringar av kyrkobyggnaden.

Kulturhistorisk bedömning

Den kulturhistoriska bedömningen görs utifrån principer som tagits fram av och fortlöpande diskuteras med representanter för Linköpings stift, länsstyrelserna i Jönköpings, Kalmar, och Östergötlands län samt läns museerna i Jönköpings och Kalmar län. En kulturhistorisk bedömning är aldrig definitiv utan hela tiden föremål för omvärderingar. Bedömningen utgår

från såväl den enskilda kyrkobyggnadens värden som kyrkomiljöns i sin helhet, men också till värden i förhållande till andra kyrkobyggnader i stiftet och övriga landet. Inför varje planerad förändring skall tillstånd inhämtas från länsstyrelsen och varje ärende behandlas där från fall till fall. Den kulturhistoriska bedömningen utgör underlag för beslut om vilka åtgärder som kan vara berättigade till kyrkoantikvarisk ersättning.

Inventeringens uppläggning och rapport

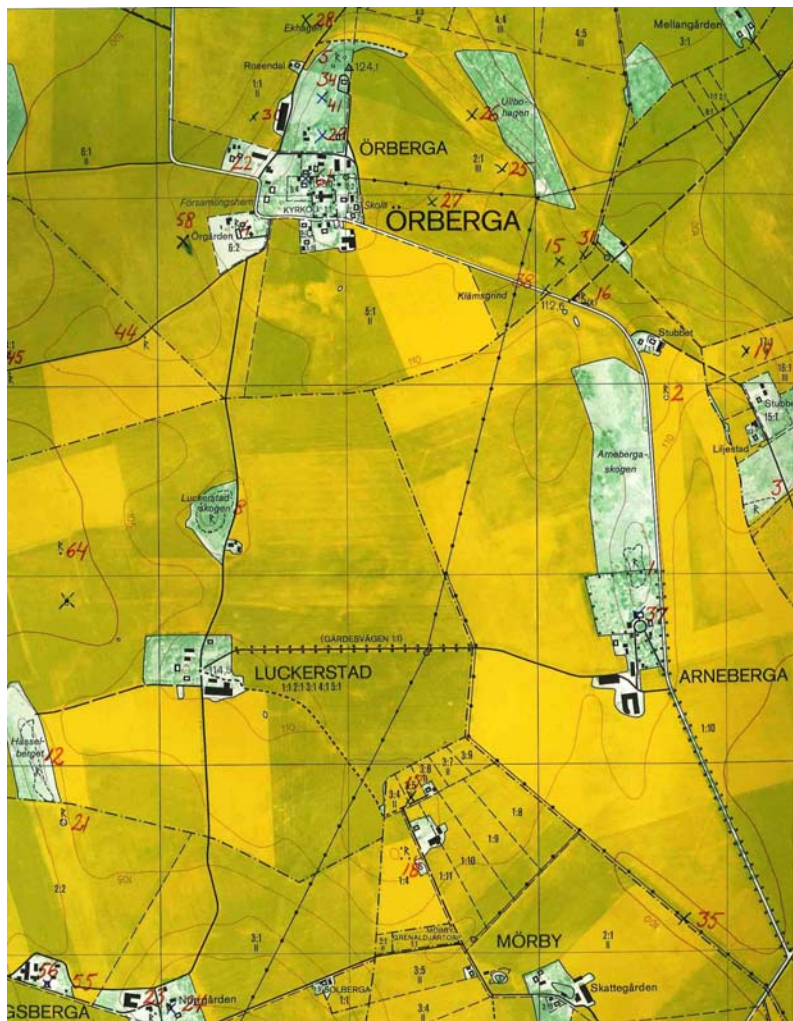
Rapporten består av en historik över kyrkobyggnaden, en beskrivning av exteriör och interiör, fotografier och en kulturhistorisk bedömning. Arbetet har varit uppdelat i en fältdel med inventering och fotografering samt en arkivgenomgång. De aktuella arkiv som gått igenom har främst varit läns museets topografiska arkiv och Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet i Stockholm. Uppgifter har vidare hämtats från aktuell litteratur däribland hembygds litteratur. I viss mån har lantmäteriets handlingar och kartor nyttjats. De i rapporten redovisade arkivuppgifterna utgör en sammanfattning av genomgångna arkiv och ska inte ses som en komplett beskrivning av händelser i kyrkobyggnadens historia. Arbetet inkluderar en omfattande fotodokumentation varav endast en mindre del är presenterad i denna rapport. Delar av inventeringsmaterialet görs tillgängligt via Kulturmiljövårdens bebyggelseregister, vilket är ett informationssystem som förvaltas av Riksantikvarieämbetet (www.raa.se).

Fältarbetet, fotografering och rapportsammanställningen har utförts av antikvarie Anna Lindqvist vid Östergötlands läns museum. Rapporterna finns tillgängliga på Linköpings stift, Länsstyrelsen i Östergötlands län, Östergötlands läns museum samt på respektive kyrklig samfällighet.

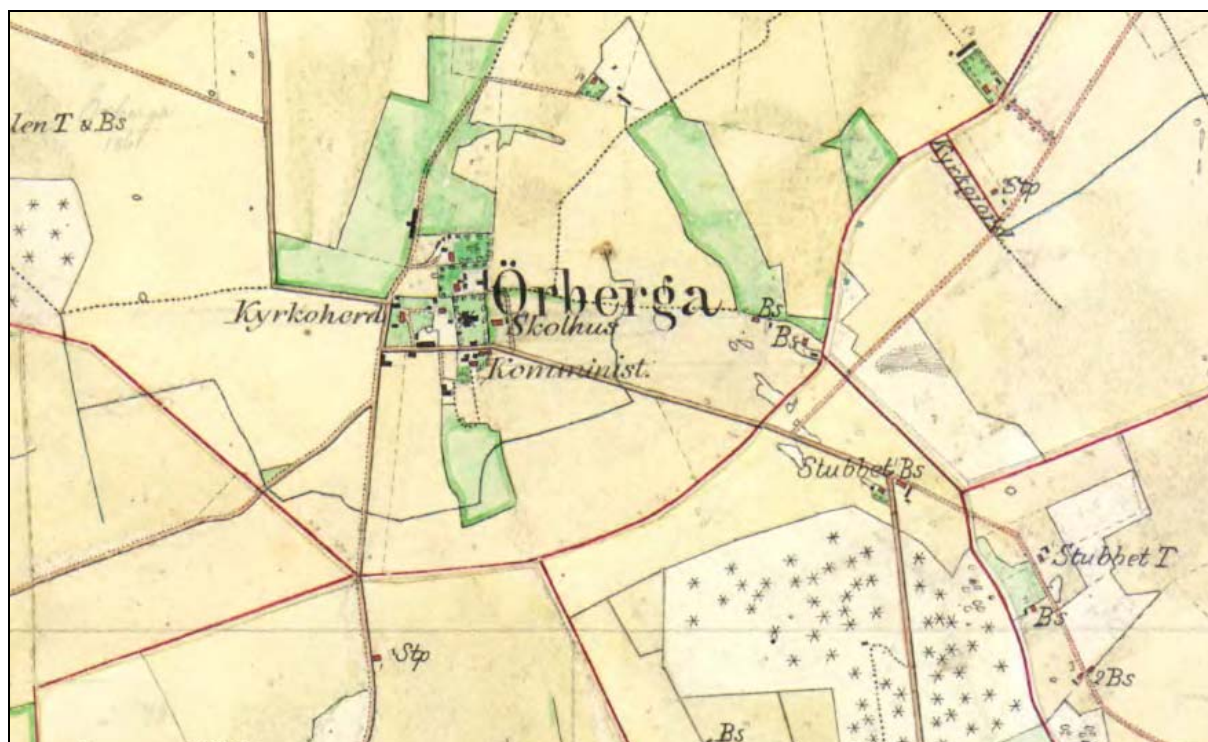
ÖRBERGA KYRKA

Vadstena Örberga 8:1, Örberga socken, Vadstena kommun, Dals härad, Linköpings stift, Östergötlands län och landskap.

Örberga är en medeltida socken och är belägen i ett öppet odlingslandskap söder om Vadstena invid Vättern. Den första kyrkan på platsen har sannolikt varit av trä. Den nuvarande kyrkan är uppförd av kalksten och tornet har daterats till 1116-1117 genom dendrokronologisk provtagning. Tornet har en ovanlig utformning med utvändiga halvrunda trapptorn i söder och norr. Det mäktiga tornet är det enda i sitt slag som bevarats vid sidan av det vid Husaby kyrka i Västergötland. Korspartiet och korsarmarna är uppförda under 1200-talet med influenser från cisterciensisk arkitektur. Kyrkans sadeltak liksom tornspirans takfall är spåntäckta. Tornspiran uppfördes 1750 efter ett blixtnedslag av byggmästare Petter Frimodig. Huvudingången är via tornet i väster, men ingångar finns även till södra korsarmen och sakristian. Fönsteröppningarna är rundbågiga och försedda med bågar med antikglas i blyspröjs. Interiören präglas av de olika medeltida byggnadsperioderna med valv och kalkmåleri samt inredningen som tillkom vid en omfattande renovering 1885. Kyrkomiljön är ovanligt innehållsrik med ett flertal byggnader med tidigare administrativa funktioner samt prins Eugens sommarvilla Örgården.

Utdrag ur ekonomiska karta 1982, blad 8E 5 i Örberga

Utdrag ur Häradsekonomisk karta 1868-1877, Örberga

Socknen

Örberga är en medeltida socken och omnämns första gången under 1200-talets andra hälft. Socken är belägen i ett öppet odlingslandskap söder om Vadstena invid Vättern. I området runt kyrkan finns ett flertal gravfält från såväl yngre som äldre järnåldern och enstaka högar från bronsåldern. Två stenar med runristningar är kända. Anton Ridderstad skriver 1877 i *Geografiskt och Statistiskt lexikon öfver Östergötland*; "Af fornlemningar märkas en runsten nedanför uppgången till den s.k. knektläktaren i kyrkan. Till en del är den gömd under en pelare." Den ena stenen lär ha försvunnit medan den andra sedan 1917 står uppställd vid Prins Eugens Örgården. Huvudnäringen har varit jordbruk och socknen består av ett flertal större gårdar, som t ex Arneberga, Luckerstad och Naddö, men endast ett säteri Ullnäs. Verner von Heidenstam bodde på gården Naddö mellan 1902 och 1918 innan han uppförde Övralid och prins Eugen uppförde ett sommarhem 1915-1916 vid kyrkan. I socknens östra del går landsvägen mellan Ödeshög och Vadstena. Parallellt med landsvägen förlades 1888 den numer nedlagda järnvägslinjen mellan Vadstena och Ödeshög med station i Arneberga.

Kyrkomiljön

Den tidigmedeltida Eriksgatan passerade kyrkan, som är belägen på en höjd med vida utblickar över odlingsmarken och Vättern. Sydöst om kyrkan finns en välbevarad skolhusmiljö med folkskola, småskola och tjänstebostad. Folkskolan utgörs av en reveterad byggnad i en våning uppförd på 1880-talet. Småskolan är samtida och uppförd av trä och lärarbostaden byggdes på 1920-talet. Väster om kyrkan är den f d prästgården belägen, vilken består av en mangårdsbyggnad från mitten av 1800-talet med tillhörande flyglar. Prästgårdens södra flygel, som även under en period varit affärslokal, till- och ombyggdes totalt 1959-1960 till församlingshem. Komministerbostaden är belägen söder om landsvägen, mitt emot kyrkogårdens södra ingång. Prins Eugen lät 1915-1916 uppföra ett sommarhem i Örberga, Örgården, efter egna ritningar dock med viss hjälp av arkitekt Ferdinand Boberg. Örgården utgör en mycket tidstypisk anläggning i nationalromantik med vid utsikt över landskapet och

Vättern. Härifrån har prins Eugen även hämtat motiv till ett flertal av sina mest kända verk. Kyrkomiljön ingår i område av riksintresse för kulturmiljövården.

Örgården tv och utsikt från kyrktornet mot Vättern th.

Kyrkogården

Kyrkogården, som är ovanligt stor och har sin största utsträckning i norr-söder, omgärdas av en kalkstensmur med delvis medeltida ursprung med ingångar i väster och söder. Kyrkan är uppförd på kyrkogårdens västra del. På kyrkogårdens södra del finns en medeltida byggnad av kalksten. Dess ursprungliga funktion är osäker, den har benämnts tiondebod och under senare tid använts som sockenmagasin. Byggnaden har ett sadeltak täckt med enkupigt rött tegel. Den har på norra sidan en rundbågig portal med en medeltida omfattning av finhuggen kalksten. Dörrbladet är av trä med medeltida smide. Byggnaden används som förråd.

Beskrivningen och historiken kompletteras efter avslutad kyrkogårdsinventering.

Kyrkobyggnaden

Örberga kyrka 1903.

Ett fragment av en s k eskilstunakista har påträffats i kyrkans närhet. Dessa tidiga kristna gravmonument består i sin mest utvecklade form av fem hällar – sidohällar, gavelhällar samt en lockhäll. De har framför allt förekommit i den västra delen av Östergötland, som faktiskt har den största koncentrationen i landet. Gravmonumenten med vikingatida ornamentik har satts i samband med kungs- och stormansgårdar. Sannolikt har de tidigmedeltida kungarna och deras närmaste män uppfört egna kyrkor och kyrkogårdar i anslutning till sina gods och gårdar. Dessa tidigmedeltida kyrkor uppfördes av trä. Den påträffade hällan indikerar därigenom att den nuvarande stenkyrkan har föregåtts av en träkyrka.

Den nuvarande kyrkans torn har genom dendrokronologisk provtagning, d v s årsringsanalys i inmurat trävirke, daterats till 1116-1117. Det ger en ungefärlig datering av tornet och långhuset, som därmed utgör en av de äldsta daterade sockenkyrkorna i landet. I den närbelägna Herrestad har kyrkan på samma sätt daterats till ca 1112. Örberga kyrka uppfördes av kalksten med ett rektangulärt långhus med ett smalare kor som troligen avslutades med en absid mot öster och västtorn. Tornet har en ovanlig utformning med utvändiga halvrunda trapporn i söder och norr, vilkas ursprungliga avtäckning med kalkstensflis delvis bevarats. Trapporna leder bl a upp till en kammare i tornets första våning. Tornkammaren har i öster en rundbågig öppning mot långhuset. Dess ursprungliga funktion är oklar, men det kan eventuellt vara utgången till en läktare, en s k empor, för kyrkans byggherre. Vid arkeologiska undersökningar 1993 påträffades medeltida gravar under tornet. Dessa s k patronusgravar anses anlagda under tidig medeltid för de familjer eller släkter som uppfört en kyrka på privat initiativ, s k stormannakyrkor. Det mäktiga tornet är det enda i sitt slag som bevarats vid sidan av det vid Husaby kyrka i Västergötland. Husaby kyrkas torn är, anser antikvarie Markus Dahlberg i sin avhandling *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*, uppfört omkring år 1100. Antikvarie Ann Cathrine Bonnier skriver i sin artikel *Kyrkorna i Dals härad* att tornet i Örberga har förebilder av kejsarlig art och att kyrkans byggherre haft en hög tanke om sin egen betydelse. Hon menar vidare att den för medeltiden ovanligt stora kyrkogården och den gård med medeltida källare som är belägen endast några meter väster om kyrkan kan indikera en tidig kungs- eller hövdingagård med tillhörande kyrka. En bevarad romansk gravkalk förstärker ytterligare kyrkans märkvärdiga tidiga historia.

I mitten av 1200-talet revs det äldre koret och ersattes av ett nytt korparti samt korsarmar i söder och norr. Tillbyggnaden bär flera drag av cisterciensisk klosterarkitektur. Korets speciellt utformade fönstergrupp, tre rundbågiga fönsteröppningar krönta av ett rundfönster, har motsvarigheter i bl a Vreta klosterkyrka. I samband med utbyggnaden av det nya koret införskaffades även en dopfunt. Korttillbyggnaden har liksom långhusets sannolikt ursprungligen haft plana innertak eller öppen takstol. I slutet av 1300-talet valvslogs kor och korsarmar och ribborna försågs med en enkel dekor. Konsthistorikern Åke Nisbeth har daterat dekoren till 1380-1390 och jämför dem med den som finns i Askeby klosterkyrka. De har senare övermålat med kalkmålningar av bl a Risingemästaren. Han har varit verksam i flera kyrkor i länet, men är mest känd för sina målningar i Risinge kyrka. Målningarnas motiv antyder att den norra korsarmen fungerat som ett Mariakapell och den södra haft ett altare invigt åt Johannes Döparen. De två långhusvalven slogs först ett stycke in på 1400-talet och försågs med kalkmålningar först under 1400-talets senare del. Samtidigt med valvslagningen eller senare under medeltiden tillbyggdes en sakristia av sten i norr och ett vapenhus i söder.

Kyrkans utseende under 1600-talet är känt bl a genom avbildningar av Elias Brenner på 1670-talet. Brenner var konstnär och vandrade genom Östergötland och tecknade av kyrkor på uppdrag av det nyinrättade Antiquitetskollegium. Teckningen visar kyrkan från söder med det medeltida vapenhuset, som revs under 1800-talet då en ny portal togs upp i tornets västmur. Även den äldre tornspiran, som senare brann, framställs. Tornspiran och sannolikt även kyrkans tak förstördes vid ett blixtnedslag 1750 och byggmästare Peter Frimodig fick i uppdrag att uppföra en ny tornspira. Den fick en för honom typisk utformning i flera våningar. Frimodig (d. 1766) var byggmästare från Linköping och ofta anlitad i samband med kyrkobyggen. Karakteristiskt för hans kyrkor är just de höga tornspirorna, som t ex på Horns kyrka.

I början av 1880-talet upprättades ett restaureringsförslag. Det finns uppgifter om olika upphovsmän till förslaget, byggmästarna och bröderna August och Johan Robert Nyström från Kristbergs socken i Östergötland eller arkitekt Axel Fredrik Nyström i Stockholm. Förslaget granskades och bearbetades genom arkitekterna Isak Gustaf Clason och Ludvig Peterson vid Överintendentsämbetet. En omfattande renovering av kyrkan utfördes 1885. Intresset för att restaurera kyrkor ökade något på 1870- och 1880-talen och professionella arkitekter började anlitas. Clason och Peterson hörde till de mer framträdande arkitekterna. Clason är bl a arkitekten bakom Nordiska museet i Stockholm. Korsarmarnas äldre fönster ersattes med de nuvarande trefönstergrupperna och en ny ingång togs upp på den södra korsarmens östra sida. Kyrkans interiör försågs med ny enhetlig inredning, såsom bänkar, predikstol, altarring och läktare. Kyrkans äldre orgel från 1746 ersattes av en ny orgel, tillverkad av orgelbyggaren Carl Elfström i Ljungby. De medeltida kalkmålningarna, som hade överkalkats i slutet av 1600-talet, påträffades under renoveringen. Målningarna i korsmittens valv framtogs och påbättrades av konstnären Jacob Silvén. De övriga målningarna framtogs i samband med en renovering 1953.

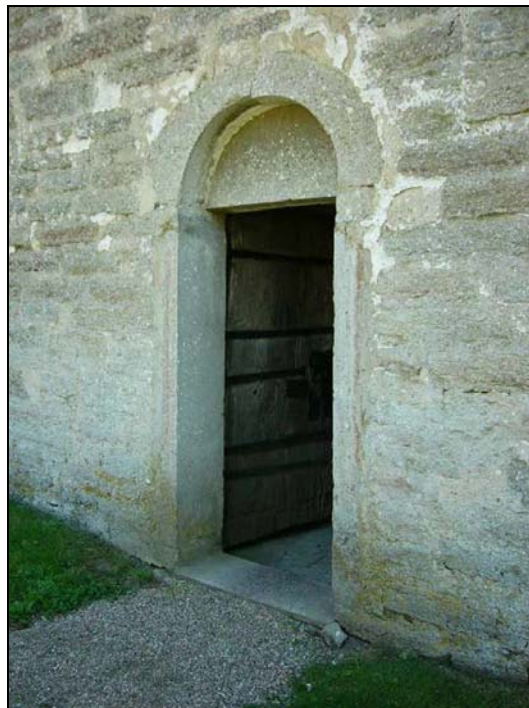
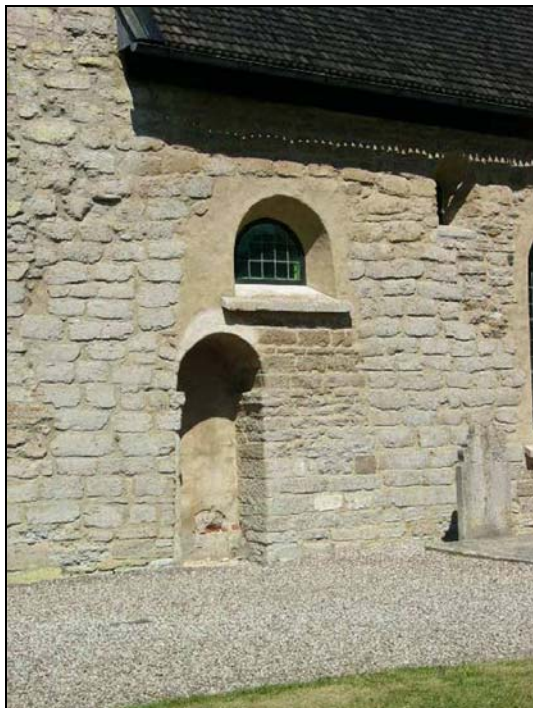
På 1920-talet blev det åter aktuellt med en restaurering av kyrkan. Ansvarig för arbetet var Sigurd Curman. Sigurd Curman (1879-1966) arkitekt, konsthistoriker och museiman, sedermera även professor och riksantikvarie, var den i Sverige som lade grunden till den moderna restaureringsetiken. Hans första restaureringsuppdrag var i Vreta klostrets kyrka, som utfördes under åren 1915-17, och som kan betecknas som genombrottet för ett nytt sätt att gestalta en historisk miljö. Principen var att utgå från byggnaden, att först omsorgsfullt utforska byggnaden på platsen. Örberga kyrka hade under 1800-talet försetts med en spritputs, som nu knackades ner, med undantag av tornet, och kalkstensmurarna frilades. Vissa av de fönsteröppningar som tagits upp vid renoveringen 1885 förminskades något och gjordes rundbågiga.

Under resterande delar av 1900-talet har kyrkan i stort sett endast varit föremål för vård- och underhållsåtgärder. År 1953 togs resterande medeltida kalkmålningar fram, dock ej i det västra valvet över orgelläktaren, av konservator Bertil Bengtsson och samtidigt ommålades kyrkans inredning. I mitten av 1960-talet frilades även tornets kalkstensmurar.

Exteriör beskrivning

Kyrkan är uppförd av kalksten med rektangulärt långhus, korsarmar, rakslutet kor, sakristia i norr i anslutning till koret och västtorn. Kalkstensmurarna är frilagda med spår av grå puts. Korsarmarna och korpartiet har en skråkantad kalkstenssockel, medan långhusets äldre västra del och tornet saknar sockel. Korsarmarna och korpartiet har vällagda hörnkedjor. Tornet har utvändiga trapptorn i norr och söder och dess murverk har spår av ritsar i fogarna. Under takfoten på östra sidan finns fragment av något som ser ut som en rundbågefris. Tornöverbyggnaden är i tre våningar med tjärad panel och vitmålade luckor. Kyrkan täcks av ett sadeltak som liksom tornspirans takfall är spåntäckta. Takrännor och stuprör är av kopparplåt. Fönsteröppningarna är av varierat utförande, en del togs upp vid renoveringen 1885 och förändrades åter på 1920-talet då även vissa medeltida fönsteröppningar blottades under putsen. Korets östra sida har tre rundbågiga fönsteröppningar med dekorativt uthuggna omfattningar samt ett krönande rundfönster. Fönsterbågarna är av trä och brunmålade med antikglas i blyspröjs. Solbänkar av kalksten. Huvudingången är via tornet i väster med svartmålade dubbeldörrar med liggande panel samt ett småspröjsat överljusfönster. Däröver finns en kalkstensplatta med texten; REPARERAD UTVÄNDIGT 1816 OCH INVÄNDIGT 1820. Den medeltida sydportalen, som igenmurades 1816, togs åter fram exteriört vid renoveringen på 1920-talet. Den har en delvis bevarad profilerad omfattning med ett enkelt ornerat kapital. På den södra korsarmens östra sida togs en dörröppning upp 1885. Dörrbladet är utvändigt plåtbeklätt med dekorativt utformat smide. En liknande dörr finns på sakristians norra sida. På den norra korsarmens norra sida finns spår efter något som kan vara en igenmurad dörröppning. Mellan sakristian och koret finns en tydlig gräns i murverket, vilket visar att sakristian är senare tillbyggd.

Interiör beskrivning

Långhuset har ett obehandlat trägolv. Väggarna är putsade i en gulvit ton. På den norra väggen öster om det västra fönstret finns en rak skarv eller ristning. Långhuset är valvslaget med två travéer, varav det östra har kalkmålningar från 1400-talet. Fönsteröppningarna är försedda med gråmålade innanfönster, som är skruvade på ytterbågen. Fönsterbänkarna är av kalksten. Mot väster finns en dörröppning mot vapenhuset med en dubbeldörr i gröngul färg med glasad överdel. Bänkarna är indelade i fyra kvarter, två i långhuset och två i korsarmarna.

De tillkom vid renoveringen 1885 och är öppna, placerade direkt på trägolvet och ansluter mot ytterväggarna samt mot väggen i väster. I väster finns även en orgelläktare, som uppfördes vid ombyggnaden 1885. Den saknar fristående pelare och är förankrad i väggen. Barriären är målad i gulgrönt. Läktarens undersida har en pärlspontpanel. Trappan till orgelläktare är förlagd till södra sidan av den bakre västra väggen och är inklädd med pärlspontpanel. Orgelläktaren har ett obehandlat trägolv, delvis täckt av en textilmatta. Gradänger och bänkar saknas. Orgeln är tillverkad 1885 av orgelbyggaren Carl Elfström i Ljungby. Orgelfasaden är målad i grått med sparsam förgyllning samt spelbord vänt mot öster.

Korsarmarna har i stort sett samma ytskikt som långhuset. Bänkarna har samma utformning som i långhuset och är vända mot mittgången och ansluter mot ytterväggarna i väster. I södra korsarmens östra mur finns en dubbeldörr, invändigt grågrönmålad med enkla speglar. I norra korsarmens östra mur finns en rundbågig nisch. De bemålade valven bärs upp av tegelpelare med vulstfog. Kalkmålningarna i valvet i södra korsarmen föreställer scener ur bl a Noas historia, Jakobs historia och Simsons historia. I norra korsarmen finns rundlar med bl a Mariasymboler. Målningarna är utförda i början av 1400-talet och tillskrivna Risingemästaren.

Koret ligger ett trappsteg högre än långhusgolvet och är belagt med kalksten. I söder och norr finns kvadratiska nischer i muren. I söder finns en markering i muren, som eventuellt kan tolkas som en spetsbågig öppning. I muren vid altaret lär finnas en ristad lilja. Koret är valvslaget och försett med kalkmålningar. Korets kalkmålningar framställer bl a scener ur Skapelsehistorien, Gamla testamentet och Syndafallet. Målningarna är utförda i början av 1400-talet och tillskrivna Risingemästaren. I öster finns en fönstergrupp med tre rundbågiga

fönsteröppningar och däröver ett litet runt fönster. Altaret är av kalksten. Altarringen är fristående och tillkom vid renoveringen 1885 med samma utförande och målningsbehandling som läktarbarriären. Predikstolen, som också tillhör inredningen från 1885, är placerad vid norra väggen. Den har en sexsidig korg målad i gulgrönt med förgyllda skulpturala ornament. Den medeltida dopfunten är placerad i koret. Kyrkan har ytterligare en dopfunt av kalksten daterad 1690, sannolikt tillverkad i Johan Andersson Silfverlings verkstad i Vadstena. Den är placerad i norra korsarmen. Nummertavlorna är ovala med en enkel förgylld ram. Mot norr finns en öppning till sakristian försedd med en dörr klädd med medeltida järnplåtar.

Sakristian har ett obehandlat trägolv. Väggarna och takets tunnvalv är vitputsade. I öster finns en liten rundbågig fönsteröppning med grå innanfönster. På norra väggen finns en enkel spegeldörr, målad i gulgrönt, som fungerar som innerdörr till sakristians ingång. På den västra muren syns den norra korsarmens sockel.

Vapenhuset är beläget i tornets bottenvåning och ligger fem trappsteg lägre än marknivån. Golvet är täckt av kalksten och gravhällar. Väggarna och takets spetsbågiga tunnvalv är vitputsade. På södra och norra muren finns dörröppningar till tornets trapphus. De enkla dörrbladen är försedda med liggande pärlspontpanel, sannolikt tillkomna vid den omfattande renoveringen 1885. Mot den norra väggen står ett dörrblad med eventuellt medeltida järnplåtar lutad.

Tornets första våning inrymmer en tornkammare, som har kalkstensmurar med utdragna fogar med ritsar samt täckt av ett tunnvalv. I östra muren finns en rundbågig öppning mot långhusvinden. Den andra våningen är en halvåning under samma tunnvalv och delvis med träbjälklag som golv. Våningsplanet nås dels via den södra murtrappan och dels via en invändig trätrappa eller stege mot den västra muren. Våningen har små muröppningar i väster och öster. Den tredje våningen nås dels via den norra murtrappan och dels via en enkel stege. Utrymmet täcks av ett tunnvalv av kalkstensflis. Rektangulära öppningar finns mot varje väderstreck. Däröver finns klockvåningen. Kyrkan har två klockor– storklockan gjuten 1642 av klockgjutarna Olof Pedersson och Benkt Månsson och lillklockan omgjuten 1799 av Jonas Magnus Fries i Jönköping.

KULTURHISTORISK BEDÖMNING

Kyrkan och den ovanligt stora kyrkogården med den medeltida byggnaden utgör tillsammans med skolbyggnaderna, man- och ekonomibygnaderna vid de f d prästboställena, f d lanthandeln och prins Eugens Örgården en mycket innehållsrik och ålderdomlig kyrkomiljö, som vittnar om kyrkplatsens forna betydelse som sockencentrum. Kyrkomiljön ingår som en väsentlig del av den riksintressanta kulturmiljön vid Omberg och Tåkern.

Kyrkogården

Den kulturhistoriska bedömningen kompletteras efter avslutad kyrkogårdsinventering.

Kyrkobyggnaden

Örberga kyrka tillhör de kyrkor i västra Östergötlands medeltida centralbygd, som troligen uppfördes på initiativ av stormannasläkterna i området. Dessa kyrkor utgör ett nationellt kulturarv och att bevara kyrkobyggnaderna i sin nuvarande skepnad med den information de bär på är en viktig uppgift i arbetet med att förvalta de kulturhistoriska värdena.

Örberga kyrka är en av de märkligare medeltida kyrkorna i Östergötland med sitt ovanliga västtorn. Tornet med sina utvändiga trappsteg, som daterats till 1116-17, är det enda i sitt slag som bevarats vid sidan av det vid Husaby kyrka i Västergötland. Korpartiet och korsarmarna har uppförts med influenser av cisterciensisk arkitektur. Det medeltida murverket med bl a delvis bevarad romansk portal och tidiga fönsteröppningar m m utgör en viktig kunskapskälla om medeltida byggnadsteknik. Tornets interiör bär även spår av ålder och patina, vilket idag utgör ovanliga inslag i kyrkobyggnaderna.

Kyrkans interiör karakteriseras av många olika tidsskikt. Det lilla romanska långhuset är uppfört på 1100-talet, korpartiet och korsarmarna präglas av 1200-talets stenhuggeriarbeten, valven och kalkmålningarna härstammar från 1400-talet. Kyrkan har även bevarat en del medeltida inventarier och byggnadsdetaljer, som dopfont, altarskåp och dörren till sakristian. Inredningen för övrigt tillkom i stort sett vid samma tillfälle vid den omfattande

restaureringen 1885. Förändringarna från 1900-talet ansvarar professor Sigurd Curman i högsta grad för. Tilläggen från dessa olika perioder samverkar, trots deras skilda tillkomstår, till att ge kyrkorummet en sammanhållen karaktär.

Curmans restaurering av kyrkobyggnaden har stora arkitektur- och restaureringshistoriska värden, då den visar på samtidens restaureringsideal. Kyrkan är även intressant ur ett regionalt perspektiv, då kalkmålningarna tillskrivs Risingemästaren och tornspiran är uppförd av den länsanknutne byggmästaren Petter Frimodig.

Sammanfattning

- Örberga kyrka tillhör de kyrkor i västra Östergötlands medeltida centralbygd, som troligen uppfördes på initiativ av stormannasläkterna i området. Dessa kyrkor utgör ett nationellt kulturarv och att bevara kyrkobyggnaderna i sin nuvarande skepnad med den information de bär på är en viktig uppgift i arbetet med att förvalta de kulturhistoriska värdena.
- Örberga kyrka är en av de märkligare medeltida kyrkorna i Östergötland och har mycket stora arkitektur- och konsthistoriska värden genom att så stora delar av den medeltida kyrkobyggnaden är bevarad. Det medeltida murverket med sina skulpturala beståndsdelar, det ovanligt utformade tornet, korsarmarna, valven, kalkmålningarna och korets fönstergrupp utgör i stora delar unika medeltida byggnadsdetaljer.
- Kyrkan, kyrkogården och den medeltida byggnaden utgör tillsammans med den omgivande bebyggelsen en mycket innehållsrik och ålderdomlig kyrkomiljö, som vittnar om kyrkplatsens forna betydelse som sockencentrum.

HÄNDELSELISTA

Förteckningen gör inga anspråk på att vara komplett. Den bygger enbart på nedan redovisade källor och kan i framtiden komma att revideras.

- 1000- Nybyggnad – Kyrka av trä. (BR)
- 1100-1120 Nybyggnad – Kyrka av kalksten med rektangulärt långhus och smalare absidkor samt västtorn. Tornet är daterat till 1116-1117 enligt dendrokronologisk provtagning, utförd 1993 (ACB)
- 1225-1275 Specifika inventarier – dopfuntscuppa, placerad på nyhuggen fot 1953. (BR)
1225-1275 Nybyggnad – Korparti. (ACB)
1225-1275 Nybyggnad – Korsarmar i söder och norr. (ACB)
- 1350-1529 Nybyggnad – Sakristia av sten. (BR)
1350-1529 Nybyggnad – Vapenhus i söder, rivet 1816. (BR)
- 1375-1425 Ändring – ombyggnad, valvslagning. (ACB)
- 1400-1425 Arkitekturbunden utsmyckning – valven i koret och korsarmarna målades av Risingemästare. (ACB)
- 1425-1499 Arkitekturbunden utsmyckning – valven i långhuset försågs med kalkmålningar. (ACB)
- 1430 Specifika inventarier – altarskåp av ek, omändrat 1699, restaurerat 1926, mittpartiet återstår och är nu uppsatt på den södra korväggen. (BR)
- 1642 Specifika inventarier – storklockan gjuten av klockgjutarna Olof Pedersson och Benkt Månsson. (ACB)
- 1658 Specifika inventarier – en biskopsstol byggdes. (SvB)
- 1663 Ändring – arkitekturbunden utsmyckning, kalkmålningarna överkalkades i samband med en reparation av muren. (SvB)
- 1680 Fast inredning – läktare byggdes i korskyrkan, bekostades av länsman Jon Larsson i Ullevi. (SvB)
- 1680-1689 Fast inredning – ett orgelverk inköptes. (SvB)
- 1690 Specifika inventarier – dopfunt av kalksten, sannolikt tillverkad i Johan Andersson Silfverlings verkstad i Vadstena. (BR)
- 1699 Ändring – specifika inventarier – altarskåpet från 1430 omändrades, vilket innebar att mittpartiet användes i en ny altaruppsats, av denna återstår överstycket, som nu är placerat i den norra korsarmen. Bildhuggare Lars Gabrielsson, Vadstena. Målmästare Måns Griis, Norrköping. (BR)
- 1723 Specifika inventarier – lillklockan göts, omgjuten 1799. (AR)

- 1746 Fast inredning – orgel byggd av Jonas Wistenius, Linköping, ersattes av en ny 1885. (ACB)
- 1750 Blixtnedslag – den medeltida tornspiran förstördes och sannolikt även kyrkans tak. (BR)
- 1750 Ändring – ombyggnad – tornspiran ombyggdes i tre våningar. Byggmästare Petter Frimodig, Linköping. (BR)
- 1799 Specifika inventarier – lillklockan omgöts av Jonas Magnus Fries, Jönköping. (ACB)
- 1816 Ändring – ombyggnad, ny huvudingång togs upp i tornets västfasad och vapenhuset i söder revs. Tak och torn försågs med ny spånbeklädnad, Eventuellt tillkom då det spetsiga tunnvalvet i tornets bottenvåning. (BR, SvB)
- 1820 Ändring - ombyggnad, interiör, golvet omlades, altaret och predikstolen sänktes, ny altardisk, fönstren i södra väggen och sakristian förstörades. (SvB)
- 1847 Kulturhistorikern Nils Månsson Mandelgren besökte och ritade av kyrkan. (ÖLM)
- 1847- 1899 Ändring - ombyggnad, exteriör, fasaderna spritputsades.
- 1885 Ändring – ombyggnad, exteriör, korsarmarnas äldre fönster ersattes med de nuvarande trefönstergrupperna, den södra ingången på den södra korsarmen sattes igen och en ny ingång togs upp på den östra sidan. Arkitekt Axel Fredrik Nyström eller byggmästarna August och Johan Robert Nyström, reviderat av Isak Gustaf Clason och Ludvig Peterson, Överintendentsämbetet. (BR, ÅN)
- 1885 Fast inredning – den äldre orgeln från 1746 ersattes av en ny, tillverkad av Carl Elfström, Ljungby, renoverad 1937 och 1982. (ABC, ÖC 1982-06-01)
- 1885 Fast inredning – ny bänkinredning, läktare, predikstol, altarring. (BR)
- 1885 Ändring – arkitekturbunden utsmyckning – de medeltida målningarna i korsmittens valv framtoogs och påbättrades av konstnären Jakob Silvén. Dokumenterades och avtecknades av C F Lindberg. (BR, ATA)
- 1920-1929 Restaurering, exteriör, kyrkans kalkstensmurar med undantag av tornet, frilades och konserverades, den igensatta sydportalen samt romanska fönsteröppningar togs fram. Vissa fönster minskades något och gjordes rundbågiga. Sigurd Curman. (BR)
- 1926 Konservering – specifika inventarier – altarskåpet från 1400-talet restaurerades, vissa delar nygjordes och bär årtalet 1926. (ÖLM)
- 1937 Renovering – fast inredning, orgeln från 1885 renoverades av orgelbyggare David Pettersson, Landsbro, även 1982. (ÖC 1935-11-13, 1982-06-01)
- 1937 Teknisk installation – elektrisk värmeledning och belysning. (Östgöta Bladet 1937-10-11)

- 1939 Vård/underhåll – arkitekturbunden utsmyckning – kalkmålningarna i mittskeppet rengjordes, Konservator Sven Sundbaum, Linköping. (BR)
- 1951 Ändring – ombyggnad, korets trägolvs ersattes med kalkstensplattor på lämplig isolering p g a fuktproblem. (ÖLM)
- 1952-1953 Ändring – arkitekturbunden utsmyckning – övriga medeltida kalkmålningar framtofs i valven d v s i koret och korsarmarna, dock ej i valvet över orgelläktaren, konservator Bertil Bengtsson, Linköping. (BR)
- 1953 Ändring – ombyggnad, interiör, Altarets stenhäll frilades, nischer i muren vid sidan om altaret framtofs, altarskåpet som varit placerat på altaret flyttades och ersattes av ett enkelt krucifix, ommålning av bänkar, predikstol, altarring och läktarbröstning. Antikvarie Bengt Cnattingius, Linköping, Konservator Bertil Bengtsson, Linköping. (ÖLM, ÖC 1953-06-29)
- 1953 Ändring – specifika inventarier – den medeltida dopfontscuppan som påträffades i den medeltida boden 1948 försågs med en ny fot. (SvB, ÖLM)
- 1955 Renovering, interiör. (ÖLM)
- 1964 Vård/underhåll, exteriör, taken tjärströks och ev nylades spånen på tornspiran. (Östgöta Bladet 1964-07-18, ÖLM)
- 1965 Ändring – ombyggnad, exteriör, spritputsens knackades ner och tornets kalkstensmurar frilades, reparerades och omputsades. Den medeltida byggnaden på kyrkogården försågs med nytt tegeltak och dörren renoverades. (BR, ÖLM, Östgöta Bladet 1965-04-26)
- 1982 Ändring – fast inredning, orgeln från 1885 renoverades av Henrik Lind, Reinhardts Kohlus orgelfirma, Vadstena. (ÖC 1982-06-01)
- 1993 Byggnadshistorisk undersökning, schakt togs upp runt kyrkan och i tornet. Dessa visade att tre tidiga gravar anlagts under tornet. UV-Öst, Linköping. (ACB)
- 1993 Dendrokronologiskt prov som daterade inmurat virke i södra torntrappan till 1116-1117. Thomas Bartolin, Lunds universitet. (ACB)
- 2000 Vård/underhåll, exteriör, tillstånd från Länsstyrelsen till utbyte av spåntäckningen på tornhuvens tak och under ljudgluggarna. Tjärdoppad huggen furuspån. Övriga taktytor tjäras. Byggmästare Arne Ekdahl, Sjögestad. (ÖLM)
- 2005 Kulturhistorisk inventering av kyrkan och kyrkomiljön, utförd av Östergötlands länsmuseum på uppdrag av Linköpings stift.

Förkortningar

ACB – Bonnier, Ann Catherine, Ullén, Marian, Örberga kyrka, Linköpings stifts kyrkor, 1998.

AR - Ridderstad, Anton, Historiskt, Geografiskt och Statistiskt lexikon öfver Östergötland, M-Ö, Norrköping 1877.

ATA – Antikvarisk-topografiskt arkiv, Riksantikvarieämbetet
BR – Bebyggelseregistret - kulturhistorisk bebyggelseinformation, Riksantikvarieämbetet;
www.bebyggelseregistret.raa.se
SvB - Sveriges Bebyggelse, Östergötland, del V, 1948.
ÅN - Nisbeth, Åke, Ordet som bild. Östgötskt kalkmåleri vid slutet av 1300-talet och början
av 1400-talet, Sthlm 1995.
ÖC – Östgöta Correspondenten
ÖLM – Östergötlands läns museums topografiska arkiv

BEFINTLIGA SKYDDSFORMER

Kyrkan och kyrkogården är skyddade enligt Lagen om kulturminnen 4 kap.
Kyrkomiljön ingår i område av riksintresse för kulturmiljövården, Omberg-Tåkernområdet
[E1].
Örberga, K23, är utvärderad som kulturhistorisk värdefull miljö i kulturminnesprogrammet
för Östergötland, utgivet av länsstyrelsen i Östergötlands län 1983.

KÄLLOR

Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA), Riksantikvarieämbetet
Bebyggelseregistret - kulturhistorisk bebyggelseinformation, Riksantikvarieämbetet;
www.bebyggelseregistret.raa.se
Bonnier, Ann Catherine, Ullén, Marian, Örberga kyrka, Linköpings stifts kyrkor,
1998.
Bonnier, Ann Catherine, Kyrkorna i Dals härad. Några av landets äldsta kyrkor. Ingår i Kyrka
i Bruk, Meddelande från Östergötlands läns museum 1996.
Dahlberg, Markus, Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid, Västervik 1998.
Nisbeth, Åke, Ordet som bild. Östgötskt kalkmåleri vid slutet av 1300-talet och början av
1400-talet, Sthlm 1995.
Nisbeth, Åke, Östgötsk medeltida monumentalmåleri. Ingår i Kyrka i Bruk, Meddelande från
Östergötlands läns museum 1996.
Ridderstad, Anton, Historiskt, Geografiskt och Statistiskt lexikon öfver Östergötland, N-Ö,
Norrköping 1877.
Sveriges Bebyggelse, Östergötlands län, del V, Uddevalla 1948
Ullén, Marian, Den medeltida gravkalken från Örberga kyrka. Ingår i Kyrka i Bruk,
Meddelande från Östergötlands läns museum 1996.
Ullén, Marian & Ljungstedt, Sune, Östergötlands medeltida dopfuntar. Studier till Sveriges
Kyrkor 2003.
Östergötland, landskapets kyrkor. Red. Ingrid Sjöström och Marian Ullén.
Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria.
Riksantikvarieämbetet 2004.
Östergötlands läns kalender 1872.
Östergötlands läns museums arkiv

Övriga inventeringar

Sedan 2002 pågående inventering av kyrkogårdar/begravningsplatser i Östergötlands län,
utförs av Östergötlands läns museum.
Bogårdsmurar i Linköpings stift, Östergötlands län, Grenberger Byggnadsrestaureringskontor
2004.
Prästgårdsinventeringen i Östergötlands län, utförd av Östergötlands läns museum 1978.

Kartor

Häradsekonomisk karta 1868-1877, Örberga

Ekonomisk karta, 1948 och 1982, blad 8E 5 i Örberga